

УДК 316.74:37]:316.4.063(477)

ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЗАГРОЗИ ДИСФУНКЦІЇ

Олег Бондаренко,

Запорізький національний університет

Освіта є одним із важливих чинників становлення Нації та розвитку держави. Реалізація цього можлива за умов функціональності соціального інституту освіти. Щоб зрозуміти, що таке освіта сьогодні в Україні, необхідно вивчити її як соціальний інститут і її взаємодію з іншими соціальними інститутами сучасного українського суспільства. З одного боку, необхідно визначити, наскільки існуюча система освіти задовольняє суспільні потреби в підготовці фахівців для відповідних галузей, а з іншого боку, наскільки вона задовольняє потреби своїх студентів. Для цього нам потрібно визначити функції / дисфункції освіти з точки зору підготовки як тих, хто навчається, так і тих, хто навчає.

Ключові слова: освіта, соціальний інститут, суспільство з обмеженим доступом, корупція, рента.

Постановка проблеми. За умов повномасштабного вторгнення суспільне значення освіти щодо педагогічної трансформації культури та соціалізації молоді важко переоцінити. Крім того, розвиток освіти відбувається в контексті соціальних закономірностей і специфіки суспільного розвитку. Даний соціальний процес має внутрішню напругу та протиріччя. З одного боку, освіта повинна передавати набутий досвід, й, одночасно, інноваційно змінювати його, адаптуючись щодо постійних соціокультурних трансформацій. Саме тому не втрачає актуальності теза давньоєгипетського жреця трьохтисячолітньої давнини, що «зараз учні не такі, як були раніше, і дорослих не поважають, і до навчання ставляться безвідповідально».

Розглядаючи освіту як соціальний інститут, зазначимо, що функціонал даного інституту безпосередньо пов'язан із потребами суспільства. А саме: відтворювати і передавати знання, навички та вміння, які будуть сприяти його розвитку. Відбувається це шляхом підготовки учнівської та студентської молоді до вирішення соціальних, економічних, політичних і культурних проблем відповідного суспільства. Таким чином, освіта визначає напрям і рівень розвитку суспільства, його культури та соціальних відносин.

Визначимо складові освіти як соціальної системи. Ними є заклади освіти та соціальні групи вчителів, викладачів, учнів / студентів та їхніх батьків. Система формальної освіти дозволяє, за визначенням П. Бурд'є, здобувати культурний капітал, формальним визначенням якого є відповідний державний документ (атестат, диплом), що дозволяє його власнику здобувати інші ресурси та символічні капітали (політичний, економічний, соціальний).

Даний функціонал освіта реалізує як соціальний інститут, соціальна система та соціальний процес.

Для розуміння того, що є сьогодні освіта в Україні, нам потрібно досліджувати її як соціальний інститут і його взаємодію з іншими соціальними інститутами сучасного українського суспільства. З одного боку, нам потрібно визначити, якою мірою існуюча система освіти задовольняє суспільні потреби щодо підготовки фахівців для відповідних галузей, а з іншого, наскільки вона задовольняє потреби її здобувачів. Для цього нам потрібно визначити функції / дисфункції освіти щодо підготовки як тих, хто навчається, так і тих, хто навчає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічними засадами даного дослідження освіти є структурно-функціональний, соціокультурний і структуралістський підходи. Освіта та її проблематика були актуальними для класиків соціології, як-от Е. Дюркгейм і Г. Спенсер. Їхні погляди щодо напрямку та розвитку освіти мали відмінності. Так, Г. Спенсер вбачав доцільним звільнення освіти від контролю держави. Натомість Е. Дюркгейм розглядав освіту як соціальний факт, що змушує людину відповідним чином пристосовуватись до нього. На його думку, освіта та виховання повинні стати центральними елементами структури суспільного устрою.

Класики соціології у США визначали велике значення освіти для становлення та розвитку демократичного суспільства і його спроможності щодо інновацій та успішного економічного розвитку. Зокрема Дж. Дьюї вказував на такі виклики системи освіти, як її, певною мірою, консерватизм і здатність пригнічувати індивідуальність учнів. Німецький соціолог М. Вебер розглядав освіту в контексті раціоналізації суспільства. Той, хто навчається, не просто накопичує знання щодо фактів, а виробляє до них власне ставлення, їх «розуміння».

Мета статті – визначити функціональні можливості та дисфункціональні загрози освіти як соціального інституту в контексті розбудови української Нації.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що складність і багатовимірність освіти як соціального явища, обумовлюють різноманітність наукових концепцій і підходів, іноді абсолютно антагоністичних саме за ціннісними засадами ідеологічних вподобань (від «лівих» до «правих»). Ми вважаємо за потрібне використати творчий доробок П. Бурд'є, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Р. Мертона та Д. Норта.

Щодо вищезгаданого Р. Мертона та його суттєвого доповнення структурно-функціонального підходу щодо функціонування соціальних інститутів, відзначимо важливий фактор латентних функцій. У даному контексті ми вважаємо за потрібне звернути увагу на латентний функціонал системи освіти, як-от функція контролю. Дана функція реалізується за допомогою

взаємодії навчальних закладів із різними державними інституціями, зокрема, з ювенальною поліцією. Звісно, за умов дистанційної форми навчання даний функціонал у повній мірі важко реалізувати. Тоді ми починаємо говорити про різноманітні «освітні втрати».

Інша латентна функція системи освіти реалізується як селекція осіб, придатних до функціонування за умов відповідного соціокультурного простору. Саме тому виникають певні проблеми, коли чиновники від освіти в Польщі або Німеччині вимагають від дітей українських ЗПО долучитись до офлайн навчання в місцевих навчальних закладах. Так відбувається адаптація та соціалізація учнів, і відбувається вона саме в тому просторі, де вони географічно знаходяться. За різними підрахунками кількість українських учнів, які виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення рфії, складає понад 1 млн осіб [4]. Зрозуміло, що більшість із них цілеспрямовано будуть адаптуватися з метою інтеграції в той простір, у якому вони знаходяться.

Скориставшись концепцією символічного капіталу П. Бурд'є, ми можемо чітко визначити модель символічних капіталів, які намагається опанувати здобувач освіти. Здобуваючи освіту, він отримує формалізований культурний капітал (диплом або атестат) і неформалізований культурний капітал (мораль, етика, норми, санкції). Під час здобуття культурного капіталу учні / студенти здобувають соціальний капітал у вигляді зв'язків, допущеності до певної соціальної групи, умовного «братства плюща». Згодом, поєднуючи набутий культурний і соціальний капітал за допомогою власного габітусу (соціально-психічний профіль особистості), колишні здобувачі освіти будуть здобувати політичний та економічний капітали. І знову ми повертаємося до соціального простору цієї діяльності та функціоналу освіти як соціального інституту. Треба чесно визнати, що сучасна українська система освіти не повною мірою реалізовує власний функціонал.

Щоб дослідити розвиток освіти, нам треба визначити специфіку сучасного українського суспільства. Для цього ми скористаємося теоретико-методологічним доробком Нобелівського лауреата Д. Норта [1]. Саме він розробив концепцію суспільств із обмеженим доступом до соціальних, економічних і політичних ресурсів. Українські соціологи адаптували дану концепцію щодо специфіки українського суспільства та визначили його як суспільство «шукачів ренти» [3]. Під рентою розуміється економічно не обґрунтований прибуток. Наочним прикладом цього є корупційна рента, яку отримують завдяки владним повноваженням і можливості застосовувати як формальний, так і неформальний силовий ресурс. Також існує соціологічна концепція «аморальної більшості» сучасного українського суспільства [5].

Таким чином, більшість суспільств сучасного світу є як раз такими, що обмежують доступ до ресурсів за допомогою корупції та нехтування правами людини. Донедавна саме таким було українське суспільство з дієвою практикою соціальних відносин «Кайдашева сім'я». Сучасна повномасштабна

війна є трагедією, але водночас шансом позбутися дисфункціональних соціальних відносин. Бо саме ці відносини підживлюють дисфункціональність соціальних інститутів.

Спробуємо визначити, у чому полягає обмежена функціональність системи освіти в Україні. Якщо порівнювати Україну з Італією, ми відзначимо цікавий факт. В Італії громадян із вищою освітою не більше 20%. Але ми можемо стверджувати, що трудова міграція навіть до повномасштабної війни була спрямована з України в Італію, а не навпаки. Якщо порівнювати Україну зі США, ми також побачимо значно меншу кількість громадян із вищою освітою пропорційно кількості населення. А якщо рахувати кількість університетів та кандидатів і докторів наук, то Україна є «світовим лідером», не спроможним існувати без зовнішньої донорської допомоги, навіть до повномасштабного вторгнення.

Нагадаємо, що напередодні вторгнення вище керівництво України та медійний простір хвилювались щодо можливості / неможливості отримати від МВФ нових позик. Це виглядає не тільки абсурдно й трагікомічно. Дана ситуація є маркером довготривалої системної кризи українського соціуму, який поки що не є спроможним опанувати власні: соціально-економічний, соціально-політичний, соціокультурний та освітянський простори. Натомість фізичні, територіальні та геологічні ресурси України є надзвичайно великими у світових масштабах і спокусливими для зовнішніх загарбників. Мова йде про запаси: нафти, газу, урану, золота, літію, залізних руд і рідкоземельних металів тощо. А наявність такої кількості сільськогосподарських земель в Україні взагалі унеможливорює її формалізоване входження до ЄС. Останній є просто неспроможним долучити Україну, бо його економічна система не витримає такого навантаження.

Повертаючись до системи освіти, потрібно відповісти на питання її спроможності підготувати соціально відповідальний правлячий клас, який би усвідомлював реальні виклики сьогодення. Натомість ми бачимо імітаційну діяльність, яка, за визначенням Д. Норта, є засобом виживання для суспільств із обмеженим доступом. У таких суспільствах дисфункціональні соціальні інститути відтворюються тому, що є бенефіціари цього процесу, соціальні суб'єкти, які зацікавлені в отримванні ресурсів і переваг. Дані суспільства імітують демократію, дотримання прав і свобод, реформи тощо. Саме тому реформи в Україні загалом, і зокрема в її системі освіти, є значною мірою не успішними. Імітація відбувається доти, доки вона може відбуватись. Інакше кажучи, добровільно від цієї діяльності соціальним суб'єктам неможливо відмовитись. Тобто, якщо дана діяльність дозволяє отримувати ресурс, вона буде продовжуватись, навіть якщо вона протирічить суспільним інтересам.

Зазначимо, що ідеальна модель функціонування системи освіти повинна бути узгодженою з розвитком економіки, її галузей. Реально на сьогодні в Україні існує перелік спеціальностей, які користуються державною

підтримкою. Вони потрібні для розвитку реального сектору в усіх галузях промисловості. На сьогодні в Україні існує «кадровий голод» в усіх сферах приватного та державного сектору. Потреба завжди вимагає задоволення й, відповідно, є простором потенційних можливостей. Тобто система освіти в Україні може бути чинником суспільного розвитку, але можливо це виключно за умов цілеспрямованої та чітко визначеної державної політики.

Фактично, повинен бути визначений не просто вектор розвитку держави на рівні декларацій на кшталт «за все добре проти всього поганого». Українське суспільство та його держава як форма організації політичної влади обов'язково зазнають трансформацій. Більше того, згідно з концепцією розвитку організацій І. Адізеса, соціальні структури розвиваються лише тоді, коли реалізують свою здатність щодо трансформацій. В іншому випадку ці соціальні структури руйнуються як завдяки зовнішнім, так і завдяки внутрішнім впливам. Теорія систем вказує на те, що системи, які потрапляють у певний стан, не можуть зберегти статус-кво. Соціальна система, яка постала перед серйозними викликами, може їх здолати виключно за рахунок тих змін, які потрібні саме для цього.

Сучасний соціально-політичний простір являє собою простір таких державних утворень, як нація. Щодо українського суспільства використаємо сучасну концепцію нації англійського соціолога Е. Сміта [6]. Згідно з якою, міфи про національну ідентичність здебільшого пов'язані з територією або з предками (або з тим і з тим) як основою політичної спільноти. Адже не випадково, що чимало жорстоких сучасних міжнаціональних конфліктів виникають внаслідок конкурентного протистояння, зокрема й концепціями національної ідентичності. Саме це ми спостерігаємо щодо повномасштабної війни РФ проти України з 24 лютого 2022 року. Водночас зазначимо, що гібридна фаза війни тривала з лютого 2014 року, а згодом переросла в повномасштабне вторгнення.

Ми погоджуємось з Е. Смітом щодо того, що в передбачуваному майбутньому національна ідентичність та націоналізм і далі, ймовірно, становитимуть могутню і все більшу силу. Зазначимо, що те, що ми розуміємо під «національною» ідентичністю, обіймає ще й певне чуття політичної спільноти, нехай навіть не дуже виразне. Так само політична спільнота означає функціонування спільних інституцій і єдиного кодексу прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Національна ідентичність потребує як соціального простору, так і чітко окресленої території, з якою члени спільноти ідентифікують себе.

На нашу думку, розвиток української національної ідентичності відбувається саме в західному соціокультурному просторі. Так, саме західний досвід справив могутній, ба навіть головний, вплив на наше уявлення про соціальну організацію, яку ми називаємо «нацією».

Заразом нам потрібно докладніше придивитися до цієї західної, або «громадянської», моделі нації. Передусім це здебільшого просторове або територіальне уявлення. Згідно з цим поглядом, нації повинні володіти чітко визначеними територіями. Територія проживання нації повинна бути «історичною» землею, «рідним краєм», «колискою» нашого народу.

Територія проживання нації, або «історична земля», це простір, де місцевість і народ чинили взаємний і сприятливий вплив упродовж низки поколінь. Відповідно, рідний край стає скарбницею історичної пам'яті та асоціацій; місцем, де жили, працювали, молились і боролися «наші» мудреці, святі й герої. Все це робить рідний край унікальним для нації. Жорстка соціальна реальність сьогодні вказує на те, що РФ претендує на територію України як на свою власну. Відповідно, це є серйозним викликом як для української національної ідентичності, так і щодо спроможності української нації захистити своє право на існування.

Ресурси тієї землі теж стають винятковою власністю народу; «чужинці» не мають права використовувати й експлуатувати їх. Національна територія має стати самодостатньою. Автаркія – це не лише захист священного рідного краю, а й захист економічних інтересів. У цьому контексті українці споконвічно прагнуть бути господарями на власній землі.

Зазначимо, що разом із розвитком чуття правової та політичної спільноти з'являється й чуття юридичної рівності серед членів цієї спільноти. Згідно з західною концепцією, саме юридичні й політичні права становлять найсуттєвіший елемент західної моделі нації. З цього випливає мінімум взаємних прав та обов'язків членів нації і відповідне ненадання цих прав та обов'язків чужинцям. Важливим є визнання, що, у принципі, всі члени нації юридично рівні, тобто багатії та можновладці коряться її законам. Саме в цьому напрямку українську національну ідентичність чекають складні випробування, особливо якщо згадати системну корупцію [2] та модель соціальної взаємодії «Кайдашева сім'я».

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що українська освіта є одним із найважливіших чинників розбудови сучасної української нації. Сьогодні функціонал української освіти як соціального інституту не повною мірою є функціональним. На це впливають як внутрішні чинники, так і зовнішні фактори. Повномасштабна війна Росії проти України є серйозним викликом для української державності. Водночас процес становлення Нації завжди відбувається за умов жорсткого військового протистояння з зовнішнім ворогом. І протистояння це є екзистенційним. Саме тому окупанти на захоплених територіях миттєво починають розбудовувати власну систему освіти. Українська освіта, завдяки героїчному спротиву ЗСУ, має шанс сприяти становленню української Нації та розвитку української Держави.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко О. В. Трансформація корпоративної культури в соціально-економічному просторі України : дис. соц. наук : 22.00.04 / Олег Валерійович Бондаренко, 2021. 191 с.
2. Бондаренко О. В. Соціально-економічний простір України в контекстах корупції, корпоративізму та плюралізму. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму, присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. С. 106–108.
3. Дубровський В., Ширмер Я., Грейвс-Третій У., Головаха Є., Гарань О., Павленко Р. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 1. С. 56–72.
4. Понад мільйон українських дошкільнят та мільйон школярів перебувають за кордоном. Як зберегти зв'язок з Україною? URL: <https://t1p.de/zrydm> (дата звернення: 14.05.2024).
5. Про «феномен аморальної більшості». Чим небезпечна низька самооцінка українського суспільства та як із цим боротися – рекомендації від Євгена Головахи. Газета «День». 21 березня 2017 р. URL: <https://t1p.de/rk9io> (дата звернення: 14.05.2024).
6. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. [перекл. з англ. П. Таращука]. Київ : Основи, 1994. 224 с.

BONDARENKO O. EDUCATION AS A SOCIAL INSTITUTION: FUNCTIONAL PERSPECTIVES AND THREATS OF DYSFUNCTION

Education is one of the important factors in the formation of the Nation and the development of the state. The implementation of this is possible under the conditions of the functionality of the social institute of education. To understand what education is today in Ukraine, we need to study it as a social institution and its interaction with other social institutions of modern Ukrainian society. On the one hand, we need to determine to what extent the existing education system meets public needs for training specialists for the relevant fields, and on the other hand, to what extent it meets the needs of its students. To do this, we need to define the functions / dysfunctions of education in terms of training both those who learn and those who teach.

Key words: education, social institution, society with limited access, corruption, rent.

Надійшла до редакції 15.05.2024 р.